

Marta Andrić
Katedra za turkologiju
Filozofski fakultet
Sveučilište u Zagrebu
Ivana Lučića 3, HR-10000 Zagreb
martaandric@yahoo.com

POLAZIŠTE HRVATSKOG PRIJEVODA *PUTOPISA* EVLIJE ČELEBIJA

Osmanski putnik i putopisac Evlija Čelebi (1611–1685?) veći je dio života proveo putujući, a potkraj života svoja je putovanja opisao u obimnom desetotomnom *Putopisu*. Dijelove *Putopisa* koji se odnose na područje bivše Jugoslavije, a time i Hrvatske, preveo je bosanski orijentalist Hazim Šabanović. Njegov je prijevod objavljen u Sarajevu 1954. (prvi dio) i 1957. (drugi dio) pod naslovom: *Putopis. Odlomci o jugoslavenskim zemljama*. Taj je prijevod nastao prema tiskanom izdanju *Putopisa* objavljenom u Istanbulu u razdoblju od 1896. do 1938., no to tiskano izdanje nije nastalo na temelju autografa. Potkraj prošloga stoljeća u Istanbulu je utvrđen, a počekom 2000-ih i objavljen autograf *Putopisa*. Između teksta autografa i ranije objavljivanih verzija *Putopisa* postoje značajne razlike. Budući da je *Putopis* ključan izvor za sve aspekte povijesti Osmanskog Carstva u 17. st. i kao takav predstavlja najvažniji narativni izvor i za hrvatsku povijest osmanskog razdoblja, u Hrvatskoj se počeo planirati prijevod onih dijelova autografa *Putopisa* koji se odnose na područje današnje Hrvatske.

S obzirom na izrazitu zahtjevnost Evlijina teksta u pripremi prijevoda javljaju se brojna pitanja i nedoumice. Kako bi se predočilo što su polazišne točke s kojih bi se trebalo krenuti u prijevod *Putopisa* u ovom će se radu:

1. opisati tijek otkrivanja i istraživanja rukopisa *Putopisa*,
2. ukratko predstaviti jezik i stil *Putopisa* na temelju dosadašnjih istraživanja te
3. analizirati mogućnosti prijevoda dijelova teksta pisanih kao rimovana proza, što je jedno od obilježja Evlijina stila.

1. Uvod

Evlija Čelebi (1611–1685?), osmanski putnik i putopisac, autor je poznatoga *Putopisa* (*Seyahatnâme*) u kojemu je opisao svoja putovanja po Osmanskom Carstvu i njemu rubnim područjima. Evlija se rodio u Istanbulu u obitelji izravno povezanoj sa sultanskim dvorom: otac mu je bio starješina dvorskih zlatara, a majka je bila u srodstvu s više uglednih i utjecajnih osoba u Carstvu (primjerice s Melek Ahmed-pašom, bosanskim beglerbegom). Stekao je svestrano obrazovanje na dvorskim školama, ali se nije odlučio za državnu službu, nego je gotovo cijeli život proveo putujući. Na putovanja je išao kao pratnja provincijskih upravitelja i vojskovođa (spomenutog Melek Ahmed-paše i drugih) i pri tome obnašao razne dužnosti: bio je njihov tajnik, glasnik, prijatelj i zabavljač, popisivač i porznik te imam i mujezin, a išao je i u pregovaračke i diplomatske zadatke. (Moačanin – Jurin Starčević 2014:77; Dankoff–Kim 2010:X–XVII). Potkraj života svoja je putovanja opisao u spomenutom *Putopisu*, djelu iznimnoga opsega: ono se sastoji od 10 knjiga, od kojih najmanja (II. knjiga) ima oko 780 kartica teksta, a najveća (X. knjiga) oko 1420 kartica. Cijeli *Putopis* sadrži oko 10790 kartica teksta.

Područje današnje Hrvatske u *Putopisu* se spominje i opisuje u mnogo navrata, a posebno u petoj, šestoj i sedmoj knjizi. Te je dijelove *Putopisa*, kao i ostale dijelove koji obuhvaćaju prostore bivše Jugoslavije, na bosanski jezik preveo bosanski orijentalist Hazim Šabanović. Njegov je prijevod objavljen u Sarajevu 1954. (prvi dio) i 1957. (drugi dio) s naslovom: *Putopis. Odlomci o jugoslavenskim zemljama*.¹ Šabanovićev je prijevod nastao prema tiskanom izdanju *Putopisa* objavljenom u Istanbulu u razdoblju od 1896. do 1938., sastavljenom na temelju rukopisa iz knjižnice džamije Sulejmanije. Kasnije je, u drugoj polovici dvadesetog stoljeća, ustanovljeno da to izdanje nije nastalo na temelju autografa te je utvrđeno da je autograf rukopis koji se čuva u paviljonima Bagdad i Revan sultanske palače Topkapi u Istanbulu. Latinički prijepis autografa objavljen je u Istanbulu u razdoblju od 1996. do 2007. godine i time su napokon stvoreni osnovni uvjeti za istraživanje *Putopisa*.

Premda je i ranija verzija *Putopisa* bila prevedena na dvadesetak jezika, pojavom autografa posvuda se pojavila potreba za novim prijevodom. Naime, *Putopis* je ključan izvor za sve aspekte povijesti Osmanskog Carstva u 17. st., u vrijeme kad je ono bilo najveće (Dankoff–Kim 2010:X), i kao

¹ Objavljen je u izdavačkoj kući Svjetlost. Taj je prijevod kasnije doživio više ponovljenih izdanja, sve do zadnjega objavljenog 1996. godine u Sarajevu (u izdavačkoj kući Sarajevo-Publishing).

takav predstavlja najvažniji narativni izvor i za hrvatsku povijest osman-skog razdoblja (Moačanin 1999:11). Jasno je da bi tako vrijedan izvor trebao imati prijevod na hrvatski.² No, u pripremi prijevoda javljaju se mnogi problemi uvjetovani razinom istraženosti Evlije i njegova *Putopisa*, a tijek dosadašnjih istraživanja *Putopisa* i razina istraženosti s više su aspekata primjerena ilustracija stanja u osmanističkoj filologiji.

Kako bi se predočilo što su polazišne točke s kojih bi se trebalo krenuti u prijevod *Putopisa* u ovom će se radu:

1. opisati tijek otkrivanja i istraživanja rukopisa *Putopisa*,
2. ukratko predstaviti jezik i stil *Putopisa* na temelju dosadašnjih istraživanja te
3. analizirati mogućnosti prijevoda dijelova teksta pisanih kao rimovana proza, što je jedno od obilježja Evlijina stila. Naime, autograf donosi brojne novosti na razini sadržaja, ali još i više, i za prijevod važnije, na razini jezika i stila.

2. Putovanje rukopisa, potraga za autografom i dosadašnja istraživanja

Evlija Čelebi je, pretpostavlja se, *Putopis* počeo pisati poslije 1673. godine. Te se godine nastanio u Kairu nakon što je veći dio života (od 1640., odnosno od svoje dvadeset i devete godine) proveo gotovo neprestano na putovanjima tijekom kojih je, kako se pretpostavlja, sustavno sastavljao bilješke. Kad je preminuo (ne zna se datum smrti niti je poznat njegov grob, ali se zna da je umro nakon 1685.) njegovo je djelo ostalo u Kairu u obitelji Emir Özbek-bega, da bi 1742–43. kao poklon bilo poslano u Istanbul Hadži Bešir-agi, glavnom crnom eunuhu sultana Mahmuda I.³ Čim je *Putopis* stigao u Istanbul, novi ga je vlasnik dao prepisati u još jedan primjerak (Tezcan 2012a:56).

² »S obzirom na zavidnu količinu posve nepoznate autentične i originalne historijske građe koja se pronalazi u autografu nužno je upozoriti stručnu javnost na potrebu novog prijevoda pojedinih dijelova V., VI. i VII. sveska Seyahatnâme na hrvatski jezik, kao i dijelova ostalih svezaka, što će donijeti bitno nove informacije i baciti novo svjetlo na hrvatsku i regionalnu povijest ranoga novoga vijeka« (Moačanin – Jurin Starčević 2014:82). Planiranje novoga, hrvatskog prijevoda potaknuo je projekt Hrvatske zaklade za znanost »Evlija Čelebi i Hrvati, nove perspektive« (2014-2017) pod vodstvom dr. sc. Nenada Moačanina.

³ Čini se da je do toga došlo zato što je Hadži Bešir-aga Evlijin rukopis vidio 1715. godine tijekom boravka u Kairu i ostao njime zadivljen (Tezcan 2012a:56).

U čitalačkoj zajednici onodobnog Istanbula *Putopis* nije naišao na osobito zanimanje. Stoga u praćenju njegova puta nastaje praznina sve do 1804. kad je ugledni austrijski orijentalist Joseph von Hammer-Purgstall (1774–1856), boraveći u Istanbulu kao prevoditelj u austrijskoj ambasadi, na tržnici knjiga naišao na rukopisnu knjigu naslovljenu s *Povijest putnika gospodina Evlije (Târih-i Seyyâh Evliyâ Efendi, Tezcan 2012a:72–73)*. Bio je to prijepis četvrte knjige *Putopisa*. Po povratku u Beč, uvjeren da je knjiga koju je našao zadnja knjiga *Putopisa*, Hammer je preko prijatelja i posrednika uspio pronaći i do Beča dobiti i prve tri knjige te je objavio nekoliko članka kojima je ukazao na iznimnu važnost koju *Putopis* ima (odnosno, koju bi trebao imati) kao izvor za osmansku povijest i povijest naroda koji su bili u okviru Osmanskog Carstva. Vrhunac Hammerova djelovanja bio je engleski prijevod prve i druge knjige s prvom biografijom Evlije Čelebija (Tezcan 2012a:76–77). No, ni Hammerovo oduševljenje i nastojanje na promociji Evlijina djela nisu imali osobita odjeka.

U Istanbulu je pak 1843. godine objavljen izbor tekstova iz *Putopisa*, a Evlijino se ime tijekom 19. stoljeća počelo sporadično pojavljivati u tekstovima i bilješkama o osmanskim kroničarima i književnicima.⁴ Interes za Evlijino djelo rezultirao je prvim izdanjem svih deset knjiga koje su objavljene u Istanbulu u razdoblju od 1896. do 1938. na temelju rukopisa iz, pretežito, Pertev-pašine i Hadži Bešir-agine biblioteke.⁵ To je izdanje bilo glavni posrednik Evlijina djela kroz cijelo dvadeseto stoljeće, i u Turskoj i u svijetu, premda između rukopisa na temelju kojih je nastalo i autografa, kako će se kasnije ustanoviti, postoje značajne razlike. Problem s tim izdanjem svakako je to što nije nastalo na temelju autografa i nije bilo kritičko, no, u posredovanju izvornoga Evlijinog djela puno je veću pomutnju stvorila činjenica da je to tiskano izdanje u tolikoj mjeri izmijenilo izvor prema kojemu je nastalo da se i ne može smatrati tiskanim prijepisom, nego više svojevrsnim – svakako ne dobrim – prijevodom. Naime, u tome je izdanju, posebno u prvih šest knjiga, izvorni jezik osuvremenjen, odnosno prilagođen jeziku vremena u kojemu je nastalo tiskano izdanje, mnogo je dijelova teksta rukopisa pogrešno pročitano i preneseno, teško čitljiva mjesta i riječi su preskakane, a neki dijelovi teksta bili su podvrgnuti i cenzuri.⁶

⁴ Njegovi su prvi istraživači bili posebno pod dojmom onoga dijela *Putopisa* koji se može smatrati fikcijom pa je Evlija već tada proglašen piscem sklonim pretjerivanju i fantaziranju, a njegov *Putopis* nepouzdanim izvorom, što je uvjerenje koje se – uz iznimku manjeg broja istraživača, Evlijinih pobornika – nastavilo sve do potkraj 20. stoljeća (Tezcan 2012a:58).

⁵ Navedene se biblioteke nalaze u knjižnici džamije Sulejmanije u Istanbulu (Tezcan 2012b:81–95; Dankoff–Tezcan 2012:413–414).

⁶ »Objavljivanje se odvijalo u vrijeme autokratskog režima sultana Abdulhamida

I Šabanovićev prijevod koji je bio i još uvijek jest Evlijin glavni predstavnik na područjima bivše Jugoslavije nastao je, kako je rečeno, na temelju toga izdanja. No, Šabanović je bio svjestan neadekvatnosti izvora s kojeg je prevodio te je to i naglasio u predgovoru svome prijevodu: »Proučavanje i prevođenje *Seyahatname* na osnovu postojećeg izdanja prvih šest svezaka koji ovdje u prvom redu dolaze u obzir otežavaju i neke posebne, često vrlo ozbiljne teškoće koje je najviše stvorila nemarnost izdavača. Tome izdanju generalno nedostaje savjesnost, koja je tako potrebna u izdavačkom poslu. Ono obiluje mnogim manama i krupnim nedostacima, tako da mi ne možemo uvijek znati koje mane i nedostatke djela moramo pripisati autoru, a koje izdavaču i drugim okolnostima. Prije svega tu se zapaža da je tekst samovoljno ispuštan bez ikakva obzira na važnost izbačenih mjesta za povezanost teksta. Osim toga, tu su stil i jezik na najnevjerovatniji način korigirani i popravljani, tj. na mnogim mjestima je Evlijin nešto arhaičan način izražavanja izmijenjen i modernizovan prema ukusu izdavača. Ima također vrlo mnogo štamparskih grešaka. Tu se nalaze oblici, riječi i izrazi koji ne postoje u turkologiji, a nastali su uslijed nepažljivog čitanja ili nerazumijevanja pri čitanju. Zbog svega toga, a naročito zbog samovoljnog izbacivanja teksta, prevođenje je na mnogim mjestima petog i šestog sveska bilo jako otežano, pa sam pri tom često morao pribjegavati vlastitoj interpretaciji tih mjesta« (Šabanović 1967b:6).⁷

Vrlo brzo po objavi toga prvog istanbulskog izdanja *Putopisa* bilo je jasno – ali samo uskom krugu istraživača – da takvo izdanje ne može poslužiti kao izvor za filološka istraživanja. Kako bi se došlo do kritičkog izdanja nastavljena su istraživanja na pronađenim rukopisnim primjercima *Putopisa*. Ta istraživanja nije poticala i predvodila šira turska osmanistička zajednica, nego nekoliko europskih, američkih i turskih pionira

II (1876–1909) koji je gorljivo nastojao na kulturnoj modernizaciji Carstva i tijekom čije vladavine je znatno povećano tiskanje knjiga i novina. No tada je na snazi bila oštra cenzura kojoj je podvrgnut i Evlijin rukopis (...)« (Moačanin – Jurin Starčević 2014:78). O nedostacima toga izdanja vidjeti u: Dankoff–Tezcan 2012:414.

⁷ U Šabanovićevom prijevodu u fusnotama često nailazimo na ispravke izdanja s kojega je prevodio. Ponekad je to ispravljanje oblika osobnih imena, toponima i sl., a ponekad uočavanje propusta i nedostataka u tekstu (s pretpostavkom da je u rukopisu zapisano pravilno). Primjerice: »U tekstu zbog neznatne štamparske greške stoji Radvorye, a treba Zadvarje.« (Evlija Čelebi 1967:151, bilješka 11.); ili: »Ovdje je tekst očito nepotpun, jer sljedeće rečenice nemaju nikakve logičke veze s prethodnim.« (Evlija Čelebi 1967:188, bilješka 29.) i sl. Tako je Šabanović upozoravanjem na sumnjiva mjesta i vidovitim ispravljanjem pogrešaka u svome izvorniku čitateljima nudio prijevod koji je točniji i bliži rukopisnoj verziji od teksta koji je prevodio, a svojim komentarima anticipirao je buduća istraživanja i nova vrednovanja Evlijinog djela.

“evliologije”:⁸ njihova istraživanja koja su s razmacima trajala osamdesetak godina rezultirala su prepoznavanjem autografa i rekonstruiranjem načina na koji je autograf nastao.

Kronološkim redom, prvi je od njih bio Franz Taeschner (1888–1967) koji je još tijekom objavljivanja prvog istanbulskog izdanja upozoravao da su u tome izdanju samo sedma i osma knjiga pravilno priređene. Taeschner je popisao i analizirao sadržaj svih poznatih rukopisa i na taj način prepoznao koji bi od njih trebao biti autograf. Richard F. Kreutel (1916–81) potvrdio je Taeschnerove pretpostavke te utvrdio kako je riječ o holografu. Pierre MacKay (1933–2015) zaključio je da tekst autografa Evlija nije sam pisao, nego ga je diktirao pisaru. I, konačno, Robert Dankoff (1943) utvrdio je da je pisar pisao samo konsonantski kostur, a Evlija je sâm dodavao dijakritičke znakove, oznake za vokale i bilješke na rubu (Tezcan 2012a:74–77; Dankoff–Tezcan 2012:415).

Inicijativa da se objavi latinički transkript autografa javila se potkraj 20. stoljeća, u razdoblju revalorizacije i reinterpretacije osmanskoga naslijeđa u Republici Turskoj (Moačanin – Jurin Starčević 2014:79); to je i učinjeno u Istanbulu u razdoblju od 1996. do 2007. godine.⁹ Potom je 2013. objavljen i reprint svih deset knjiga autografa.¹⁰

Još od 19. st., otkad je postalo tema prvih istraživanja, Evlijino je djelo s raznih istraživačkih strana bilo izloženo pogrešnim pristupima i tumačenjima i, posljedično, kritikama i podcjenjivanju. Zbog Evlijinog osebujnog stila *Putopis* nije odgovarao strogim kanonima i estetici osmanske proze pa ga istraživači osmanske književnosti nisu smatrali vrijednim istraživanja. Povjesničari su Evliju ocjenjivali kao da im je kolega-suvremenik i *Pu-*

⁸ Termin je preuzet iz sljedećeg citata: »R. Dankoff made the greatest contribution to the flourishing branch of Evlija-philology ('Evliology') with his editions, translations, surveys of the context, glossary of rare and foreign words (with Semih Tezcan), and finally with a comprehensive appraisal of E.Ç.'s life and work« (Kreiser 2005).

⁹ Na pripremi toga izdanja radila je skupina orijentalista (Robert Dankoff, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, Zekeriya Kurşun, İbrahim Sezgin), a objavila ga je izdavačka kuća *Yapı Kredi Yayınları*. To se izdanje ne može smatrati kritičkim izdanjem (od takvih se ambicija zbog opsežnosti rukopisa moralo odustati), nego samo pouzdanim latiničkim transkriptom autografa (Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zilî 2007:VII). 2003. godine ista nakladnička kuća počela je i s objavljivanjem prijevoda *Putopisa* na suvremeni turski (pod naslovom *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyâhatnamesi* 'Putopis Evlije Čelebija na suvremenom turskom'); prva knjiga objavljena je 2003. godine, a deseta 2010. Taj prijevod ima brojne nedostatke i ne može poslužiti kao izvor za znanstvena istraživanja, ali je Evliju i njegovo djelo učinio dostupnim (makar i u manjkavoj verziji) široj čitalačkoj publici jer govornici suvremenog turskog ne mogu čitati osmanski turski.

¹⁰ *Seyâhatname*, prir. Seyit Ali Kahraman. Ankara: Turk Tarih Kurumu, 2013.

topis gledali kao nepouzdan izvor jer su ga tumačili doslovno, ne uviđajući da se u njemu prepliću objektivni izvještaji i fikcija (Evljina je namjera bila da čitatelja ne samo izvijesti, nego i zabavi). Što se istraživanja jezika tiče, prvo istanbulsko izdanje osuvremenilo je jezik *Putopisa* tako da tekst nije bio prikladan za jezična istraživanja, a istraživači koji su jezik pokušali analizirati na temelju rukopisa osporavali su vrijednost *Putopisu* zbog Evlijine ortografske i jezične nekonvencionalnosti.

Činjenica da je kroz gotovo cijelo dvadeseto stoljeće Evlija vrednovan na temelju prvog istanbulskog izdanja dodatno je pridonosila pogrešnoj percepciji i krivim interpretacijama izvornoga djela. Dobra strana koja se *Putopisu* nikada nije osporavala bila je zapanjujuća obimnost djela i količine podataka koja se u njemu mogla naći za istraživanja svih vrsta. Upravo je takav pristup kasnije navođen kao problematičan: naime, *Putopis* se nije sagledavao kao cjelovito djelo, nego ga se koristilo kao rudnik u kojemu svatko može iskopati ono što mu je potrebno, probijajući uvijek nove i nepovezane hodnike. (Dankoff 2004:9). Stav istraživačke zajednice prema *Putopisu* može se u sažetom obliku pratiti preko enciklopedijskih natuknica (Moačanin – Jurin Starčević 2014:80): još devedesetih godina prošlog stoljeća Evlija je predstavljan kao maštovit pisac sklon lijepome i pustolovnom, a njegov *Putopis* kao djelo lake književnosti, pisano govornim jezikom s izletima u kićeni stil visoke, dvorske književnosti. Mnoštvo informacija koje *Putopis* donosi bit će, naglašavalo se, iskoristivo pod uvjetom da se »postave potrebni filološki temelji i primijeni kritički pristup«. ¹¹ Nasuprot tom opreznom stavu, početkom novoga stoljeća oduševljenje znanstvene i šire zajednice Evlijom i njegovim djelom bilo je prisutno ne samo u Turskoj, nego i šire: primjerice, UNESCO je 2011. proglasio godinom Evlije Čelebija povodom 400. obljetnice njegova rođenja, a u Turskoj je organizirano nekoliko značajnih simpozija posvećenih *Putopisu*. Takav se stav odrazio i u enciklopedijskim natuknicama: u *Enciklopediji Osmanskog Carstva* iz 2009. *Putopis* je predstavljen kao najvažnije pojedinačno djelo osmanske književnosti i najopsežnije djelo te vrste u osmanskoj, a moguće i u svjetskoj književnosti te kao književni izvor neusporediva bogatstva. ¹²

Vrijeme uzleta zahtijevalo je da se kao polazište novih istraživanja saбере što je ranije učinjeno. Godine 2012. objavljen je popis dotad objavljenih bibliografskih jedinica kojima je *Putopis* tema (Dankoff–Tezcan 2012:412–459): na popisu je sveukupno 1025 radova, među kojima uvjerljivo prevla-

¹¹ Mordtmann, J. H.; H. W. Duda. 1991. Evliyâ Çelebi. The Encyclopaedia of Islam, Vol. II. Ur. Lewis, Bernard; Charles Pellat; Joseph Schacht. Leiden: Brill, 717–720.

¹² Hagen, Gottfried. 2009. Evliya Çelebi. Encyclopedia of the Ottoman Empire. Ur. Agoston, Gabor; Bruce Masters. New York: Facts On File, Inc, 209–210.

davaju historiografski radovi (najbrojniji su radovi iz lokalne povijesti, potom radovi iz povijesti institucija, kulturne povijesti i povijesti svakodnevice). Radovi koji su posvećeni jeziku mogu se podijeliti u dvije skupine: a) radovi koji analiziraju jezik *Putopisa*, odnosno Evlijin jezik – takvih je na popisu sveukupno 26, i b) radovi posvećeni Evlijinim opisima turskih dijalekata i drugih jezika – takvih je radova sveukupno 44, primjetno više nego prethodnih (Dankoff–Tezcan 2012:420). Naime, vrlo je rano ustanovljeno da Evlija daje iznimno precizne opise jezika na koje je nailazio diljem Carstva,¹³ a tek se više od stoljeća kasnije uvidjelo da je Evlija jednako pažljivo dokumentirao i vlastiti jezik, odnosno osmanski jezik svoga vremena. Tako se dogodilo da je značaj *Putopisa* kao izvora za osmanski jezik prepoznat tek devedesetih godina prošlog stoljeća: od navedena 26 rada, 3 su iz 1980-ih, 6 iz 1990-ih, a ostali su nastali nakon 2000. Premda su radovi malobrojni, neki od njih bili su značajan doprinos istraživanju Evlijinog jezika: M. Duman i H. Develi svojim su monografijama iz područja historijske fonologije utvrdili stanje i stadij razvoja vokalne harmonije i konsonantskih promjena u osmanskom 17. stoljeća, H. Lamers dala je sažetu analizu Evlijinog stila, a R. Dankoff i S. Tezcan sastavili su opsežni pomoćni rječnik neobičnih i stranih riječi koje su specifične za *Putopis* i ne mogu se naći u drugim djelima toga vremena ili u rječnicima osmanskog jezika.¹⁴

Tih nekoliko navedenih radova ocijenjeni su kao dobra temeljna istraživanja, no, nakon razdoblja uzleta i nakon spomenutoga popisa bibliografskih jedinica iz 2012. koji je, gledano iz današnje perspektive, sastavljen u vrijeme kad je oduševljenje Evlijinim djelom već polagano prolazilo svoj zenit, nije bilo osobitih pomaka u istraživanju jezika *Putopisa*.¹⁵ Takva razina (ne)istraženosti jezika itekako je otežavajuća okolnost u planiranju prijevoda.

¹³ Već je Joseph von Hammer na temelju Evlijinih izvještaja napisao tri rada o kurdskim dijalektima na području Anadolije (sva tri objavljena 1814.; naknadno se ustanovilo da jedan od njih ne opisuje kurdski, nego turski dijalekt) i jedan rad o tatarskom s područja Dobrudže (1816.) (Tezcan 2012a: 57; Dankoff–Tezcan 2012:420).

¹⁴ Iz hrvatskog su npr. navedene sljedeće riječi i sintagme: *voda, kruh, sabla* (sabljica), *kamo ideš, otkudajdeš* (otkuda ideš?), *tako ti boga* i dr. (Dankoff 2008a:267).

¹⁵ Koliko su i kako ideološka kretanja i noviji politički događaji u Republici Turskoj utjecali na djelovanje akademske zajednice u Turskoj, a preko toga i na istraživanje Evlijina *Putopisa*, moći će se procijeniti s dogovarajućim vremenskim odmakom.

3. Evlijin jezik i stil

Sam naslov Evlijinog djela svrstava ga u žanr kojemu – prema novijim istraživanjima – ne pripada, jer je kod Evlije putopisna struktura samo okvir u koji su umetnute razne vrste sadržaja. R. Dankoff *Putopis* defini- ra kao geografsku enciklopediju Osmanskog Carstva strukturiranu kao kombinaciju putopisa i memoara (Dankoff 2008:245). To je žanr bez pret- hodnika i uzora u osmanskoj književnoj tradiciji. U toj tradiciji Evlija je do- nekle usporediv s dva autora, jednim prethodnikom (Mehmet Aşık (1555– 1613)) i jednim suvremenikom (Katip Çelebi (1609–1657)): oni su također autori opširnih djela koja se mogu definirati kao geografske enciklopedije. No, u njihovim djelima vrlo se rijetko iznose osobna iskustva, dok je u *Pu- topisu* autor neprekidno prisutan, a sva zapažanja iznose se – tako barem autor tvrdi – iz prve ruke.¹⁶

Putopis je pisan jezikom koji ne nalikuje jeziku niti jednog drugog osmanskog teksta (Dankoff 1991:5). Jedna od temeljnih posebnosti *Pu- topisa* jest ta da je počevši od razine ortografije jasno da je Evlija za razli- ku od ostalih pisaca svojega vremena, narušavajući uobičajene, ukaluplje- ne načine zapisivanja riječi, nastojao zapisati i prenijeti govorni jezik svo- jega vremena (Duman 1995:5): u onom dijelu rukopisa koji je stigao dovr- šiti konsonantskom su kosturu vrlo pažljivo dodani dijakritički znakovi i znakovi za vokalizaciju.¹⁷ To je naročito značajno kad se ima na umu či- njenica da osmanska arabica nije bila prilagođena bilježenju fonoloških i morfonoloških obilježja osmanskog turskog jezika pa ga je na temelju tek- stova pisanih arabicom moguće rekonstruirati samo ukoliko je zapisivač – poput Evlije, a to je rijetko – iznimno nastojao na tome da jezik što vjernije prenese, i k tome bio spreman prekršiti uobičajena pravila zapisivanja koja su konzervirala arhaične oblike i zanemarivala promjene koje je jezik pro- lazio. Važno je također napomenuti da Evlijine ortografske i jezične neo- bičnosti ne potječu iz neznanja, kako se tvrdilo sve do potkraj dvadesetog stoljeća: upravo suprotno, ortografska nekonvencionalnost odraz je njego- va izvrsnog obrazovanja.¹⁸

¹⁶ Dankoff 2010:104. Pretpostavlja se da je upravo ta neuobičajena, subjektiv- na strana Evlijinog djela odbijala interes čitatelja sve do sredine 19. stoljeća (Kafadar 1989:126).

¹⁷ Šesta, sedma i osma knjiga s tog aspekta nisu dovršene, a za devetu i desetu knjigu dosad još nije nađen autograf (Dankoff 2008a:27).

¹⁸ Evlija je bio hafiz (znao je cijeli *Kur'an* napamet), što znači da je bio upućen u tedžvid, pravila za ispravno recitiranje *Kur'ana* (između ostalog i fonetska) (Šabanović 1967a:23–25; Dankoff 2008a:26–27). Kao zaključak analize ortografske razine Evlijinog rukopisa, Dankoff navodi sljedeće: »First, Evliya's training in the arts of Koran recita-

No, dokumentiranje govornoga jezika – ne samo na razini grafije, nego i na svim jezičnim razinama – nije jedino obilježje jezika *Putopisa*; stoga je uz svaki konkretni primjer potrebno postaviti pitanje prenosi li Evlija tim primjerom govorni, ulični jezik, ili književni jezik obrazovanih slojeva, je li zapisao dijalektalni oblik, ili neki od sebi svojstvenih neobičnih oblika kakve se drugdje ne može naći (Dankoff 1991:8).

I na razini morfologije Evlija je kršio postojeća pravila što se najjasnije vidi u preplitanju elemenata iz turskog, perzijskog i arapskog jezika. Naime, standardni osmanski jezik bio je amalgam triju jezika, turskog, arapskog i perzijskog, ali je pravila i elemente tih triju jezika nastojao držati odvojenim, odnosno primjenjivati ih samo na riječi iz pripadajućeg jezika. Tako je, primjerice, perzijski sufiks *-istân* odnosno *-listân* za tvorbu imenica sa značenjem mjesta u standardnom osmanskom jeziku mogao biti dodan samo na imenice porijeklom iz perzijskog jezika. No, kod Evlije taj je sufiks mogao biti dodan i na imenice iz turskog jezika (npr. tur. *orman* (šuma) > *ormanistân* (šumsko, šumovito područje), V139b¹⁹) pa čak i na riječi iz drugih jezika koje je Evlija zapisivao na područjima kroz koja je prolazio (npr. na hrvatsku imenicu *vrba* > *virbelistân* (vrbik), V139a). U tvorbi množine imenica u osmanskom je bilo dovoljno primijeniti jedan od načina tvorbe množine pripadajućeg jezika, no, kod Evlije je množina mogla biti i višestruko izražena (npr. u primjeru *eşcârâtlar* (V138a) množina imenice *şecer* (stablo) iz arapskog jezika tvorena je kao arapska lomljena množina (*eşcâr*), a potom su još dodani i arapski sufiks za tvorbu množine: *-ât*, i turski sufiks za tvorbu množine: *-lar*, čime je na istoj imenici tvorba množine tri puta ponovljena što je i nepotrebno i nepravilno). Oblici za tvorbu arapskog lomljenog plurala primjenjivani su i na riječi iz turskog i perzijskog jezika (npr. tur. *incir* (smokva) > *enâcir*, perz. *bedesten* (natkrivena tržnica) > *bedâsiten* i sl.) (Dankoff 2008:20). Takvim jezičnim akrobacijama

tion, particularly *ilm-i tecvid*, gave him a sensitivity to phonetic nuance as well as an appreciation for the capacity of Arabic script to reflect phonetic distinctions. Second, his general rule of orthography – and this was unconventional indeed – was: ›Spell as pronounced‹. These two points, combined with his obsessive character, account for many of the textual peculiarities« (Dankoff 2010:99).

¹⁹ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî 2007:244. U daljem navođenju citata iz V. knjige koristit će se ovo tursko izdanje i njihov sustav transliteracije, ali će se kao oznaka stavljati samo broj knjige i stranice u rukopisu, npr. u ovom slučaju to je: V139b. Primjeri navedeni u ovom radu uzeti su iz dijelova V. knjige *Putopisa* koji opisuju područja današnje Hrvatske, a nalaze se na sljedećim stranicama: 137a25 od naslova: »Sene (---) mâh (---) gününde Hilevne sahrâsından« do »Sahrâ'yı Hilevne'den Banyoluka şehrine« na 150b25; od 154a21 »Evsâf-ı vilâyet-i kavm-i Dodoşka« do 164b34 »Melek Ahmed Paşa efendimizin Bosna eyâletinden« te od str. 167b14 »Evvelâ Bosna eyâletinde yedi sancak« do 168a8 »Rûmeli eyâleti kurâ vü kasâbâtları«.

Evlija je postizao dodatna značenja i nijanse koje je danas teško protumačiti i u potpunosti shvatiti.²⁰

Kad se pak analizira sintaktička razina *Putopisa*, treba naglasiti da pripovjedni stil *Putopisa* ne odgovara samostalnom čitanju teksta (u sebi), nego čitanju naglas namijenjenom slušalačkoj publici (Kalpaklı 2012:89). Stoga bi bilo potrebno provesti istraživanja koja bi Evlijin tekst povezala s tradicijom *meddaha*, narodnih pripovjedača koji su nastupali po kavanama i sličnim mjestima javnih okupljanja.²¹

Evlijin stil Haneke Lamers opisuje kao »razvijen (ali ni u kom slučaju ne i dotjeran) osobni stil« (Lamers 1988:65). Obilježja Evlijinog stila koja su navođena u dosadašnjim analizama *Putopisa* su sljedeća: 1. Teme su obrađene ekspanzivno i vrlo rječito, ležerno i s mnogo digresija. 2. Rime su prisutne u cijelom tekstu, a posebno u naslovima. 3. Česte su igre riječima, nizanje sinonima, aliteracija, paronomazija²² i sl. 4. Upotreba poredbi je česta posebno u onim dijelovima teksta u kojima je zbog manje dinamičnog sadržaja tekstu potrebno dodati živost (Dankoff 2008c:248–249).

Navedene i razne druge stilske i jezične neobičnosti koje su nerijetko samo njemu svojstvene, Evlija je koristio izuzetno često, a za potrebe prijevoda za svaku od njih treba pronaći objašnjenje i – koliko je to moguće – odgovarajući prijevodni ekvivalent. Često je teško razlučiti treba li ih protumačiti kao poigravanje jezikom ili kao nehotične iskorake, odnosno tvoriti li ih i uvodi u tekst namjerno ili spontano, a o tome ovisi zaključak kakav i koliki im je značaj potrebno pridati (Dankoff 2008:20). Ovdje ćemo

²⁰ U nekim slučajevima može se pretpostaviti kakav su efekt imale takve neobične tvorbe; npr. veoma su česti primjeri u kojima se riječi opsceno-vulgarnog značenja porijeklom iz turskog i perzijskog podvrgava tvorbenim obrascima iz arapskog i tako dobiva nove riječi, što je vjerojatno doživljavano kao duhovito (Dankoff 2008:18–20).

²¹ Aksoy-Sheridan 2011:41. Sve do devedesetih godina prošlog stoljeća mnoga obilježja sintaktičke razine *Putopisa* smatrana su dokazom nedoradenosti teksta. Taj aspekt *Putopisa* još nije primjereno obrađen, ali se na istu problematiku nailazi i u medievističkoj literaturi. Sljedeći citat, premda govori o srednjovjekovnim tekstovima, u potpunosti odgovara i *Putopisu*: »As a linguistically oriented philologist, I am convinced that many of the disconcerting properties of medieval vernacular texts – their extraordinary parataxis, mystery particles, conspicuous anaphora and repetitions, proleptic topicalizations, and jarring alternations of tenses, to cite but a few – can find more satisfying explanations if we first of all acknowledge the extent to which our texts structure information the way a spoken language does, and then proceed to the linguistic literature that explores the pragmatic underpinning of parallel phenomena in naturally occurring discourse« (Fleischman 1990:23).

²² Kod paronomazije bila je posebno važna grafijska razina što znači da je paronomazija mogla biti izražena preko sintagme dviju (kod Evlije i više) riječi koje se razlikuju samo po jednom slovu, ali i kao niz dvije (ili više) riječi koje se razlikuju samo po točki ili točkama na jednom od slova (Lamers 1988:68).

kao ilustraciju navesti jedan od takvih primjera, neobičnost spomenutu tijekom Evlijina razgovora s hrvatskim banom Nikolom VII. Zrinskim koja, premda jedva primjetna, bitno upotpunjava uvid u njihov susret. Taj je razgovor zabilježen kao dio opisa Evlijina putovanja k Zrinskom u grad Čakovec kamo je išao kako bi od Zrinskog otkupio zarobljenoga bihačkoga kapetana (V161b). Tom prigodom Evlija je Zrinskom predao dvanaest kola blaga i skupocjene robe koje mu šalje Melek Ahmed-paša što je Zrinski bio postavio kao cijenu otkupa bihačkoga kapetana. Prema Evlijinom opisu, tijekom primopredaje Zrinski je primijetio: »Ya kanı paşadan kırk at istedim idi, göndermemiş« ('Ali ja sam od paše zatražio četrdeset konja, a nije ih poslao.') na što mu je Evlija objasnio kako konje nisu doveli jer njihovih konji ne bi mogli živjeti u studenoj zemlji, ali da umjesto konjâ dobiva pet komada krzna od samura više nego što je tražio. Na to Zrinski odgovara: »Belî, öyle oldu. Beni Paşa Melekci pek sever.« ('Doista, tako je. Mene *paša Melekdži jako voli.')

Ono što u odgovoru Zrinskoga treba primijetiti jest oblik imena Melek Ahmed-paše kojega Evlija inače zove »Melek Ahmed Paşa« ili »Melek Paşa«. U navedenom je citatu na ime *Melek* dodan turski sufiks *-ci*, a titula *paşa* našla se ispred imena, suprotno od uobičajenog i pravilnoga. U svih deset knjiga *Putopisa* to je jedini slučaj u kojemu Melek Ahmed-pašino ime ima taj oblik. Time Evlija očigledno želi prenijeti neobičan i pogrešan (njemu vjerojatno i smiješan) turski jezik kojim mu se Zrinski (ili dragoman-posrednik kojega izriekom ne spominje) obratio.²³

Za prijevod na hrvatski ova jezična neobičnost ne predstavlja poteškoću: budući da je turski sufiks *-ci* zaživio u hrvatskom jeziku kao posuđeni element u obliku *-džija*, ime Melek Ahmed-paše (koje inače u prijevodu treba glasiti *Melek Ahmed-paša*) u ovom se slučaju na hrvatski može prevesti kao *paša Melegdžija*²⁴ pa navedena rečenica u prijevodu glasi: »Doista,

²³ Taj neobičajeni oblik imena Melek Ahmed-paše privukao je pažnju i na druge načine oslovljavanja. Tako se ustanovilo da jezičnu nespretnost Evlijinog domaćina, ali i dobru volju da s njim komunicira na osmanskome, potvrđuje i jedan od kasnijih dijaloga koji se dogodio tijekom opisanog Evlijinog boravka kod Zrinskog: u njemu Zrinski Evliju oslovljava s »Evliyâ Ağa« u rečenici: »Bu Evliyâ Ağa bu serhaddimiz yatağidr.« (V162b2) ('Ovaj Evlija-aga je jatak našega krajišta'). Evlija nije imao titulu »aga« jer nije vršio državnu službu te vrste; njegova je titula bila »celebi« ('čelebi', obrazovan čovjek plemenitog roda). Inače Evliju sugovornici oslovljavaju s »Evliyâ«, »Evliyâm« ('moj Evlija') ili »Evlijâ Çelebi«. Titula »ağa« ('aga') uz Evlijino ime u cijelom *Putopisu* pojavljuje se svega sedam puta (tri puta u drugoj knjizi, dva puta u petoj knjizi i po jednom u šestoj i osmoj knjizi), od toga ga šest puta tako oslovljavaju sugovornici na rubovima Carstva koji govore dijalektom ili je na neki drugi način jasno da nisu na istoj razini jezične kompetencije s Evlijom.

²⁴ Taj sufiks u hrvatskom nema bezvučnu varijantu (-čija) nego samo zvučnu

tako je. Mene paša Melegdžija jako voli!« Upotreba toga sufiksa na imenu u ovom je slučaju jednako nesuvisla i nepotrebna i u turskom i u hrvatskom, a i titula *paša* u oba bi jezika trebala stajati iza imena. Preko navedenoga prijevoda i pažljivi hrvatski čitatelj moći će prepoznati neobičnost u imenu Melek Ahmed-paše i osjetiti Evlijinu zatečenost onime što je Zrinski izrekao, što ga je po svemu sudeći i potaknulo da taj neobični oblik zabilježi u *Putopisu*.²⁵

4. Evlijine rime

Jedan od posebnih izazova za prijevod predstavljaju dijelovi *Putopisa* pisani rimovanom prozom. Pri tome se ne misli na poeziju koja je u *Putopisu* također ponegdje zastupljena, nego na rimovane naslove poglavlja i odlomaka i na sintagme ili rečenične cjeline pisane u rimi. Udio rimovanih dijelova u sveukupnom tekstu nije velik, ali je zamjetan: u analiziranom dijelu *Putopisa* on iznosi oko 5 %.²⁶ U ovome su radu Evlijine rime izdvojene kao ilustrativan problem zato što su lako uočljive (nametnu se kao neizbježan problem za prevoditelja već kod prvog čitanja) i u skladu s time primjerene za uvodne analize mogućnosti prijevoda, te stoga što, uz sve što je dosad rečeno o Evlijinom jeziku i stilu, jasno ukazuju na potrebu da se prije samoga prijevoda provedu istraživanja i analize kojima bi prijevod dobio neophodno filološko zaleđe.

Rimovana proza (tzv. sadž) nije svojstvena samo Evliji; dio je islamske književne tradicije i seže sve do *Kur'ana* (Lamers 1988:67). U *Putopisu* rime su nerijetko nevješte i mogu se opisati kao tekstualni ukras sastavljen od klišeiziranih kombinacija riječi s nizanjem sinonima. Njihova je funkcija učiniti tekst zanimljivim, dopadljivim, zabavnim, ponekad vjerojatno i duhovitim. No, one upućuju na još nešto: ako se analizirani tekst s obzirom na sadržaj podijeli u tri skupine: 1. opis mjesta, 2. povijest odnosno

(-džija) (Barić i dr. 2003:308) zbog čega dolazi do ozvučenja finitnog fonema osnove (u ovom slučaju fonema /k/). Stoga bi se, ako se gleda iz perspektive nenativnog govornika turskog, odnosno nativnog govornika hrvatskog jezika koji izriče tu rečenicu, u imenu *مکجی* slovo *kef* trebalo transliterirati kao g (Melegci), a ne kao k (Meleki) kako je transliterirano u citiranom istanbulskom izdanju.

²⁵ Evlija se kod Zrinskoga tom prigodom zadržao nekoliko dana pa je taj neobični način oslovljavanja Melek Ahmed-paše vjerojatno čuo više puta i imao ga prilike utvrditi (boravak kod Zrinskog opisan je na stranicama V161b-V163a).

²⁶ Vidjeti napomenu br. 19. Novi hrvatski prijevod obuhvatio bi oko 200 kartica izvornoga teksta. Taj opseg odgovara onim dijelovima u kojima se opisuju područja današnje Hrvatske, a mogao bi se i proširiti ukoliko bi se nastojalo da izbor ovisi o tematskim cjelinama (koje obuhvaćaju i susjedna područja Hrvatske), a ne o granicama današnje Hrvatske.

opis događaja iz prošlosti i 3. prepričavanje proživljenih događaja, događaja koje je sâm Evlija doživio, može se primijetiti da rimovanih dijelova ima više u prvoj, nešto manje u drugoj i najmanje u trećoj skupini. Opisi mjesta s pripadajućim građevinama i fizičkom i socijalnom strukturom naselja redovito su sadržajno manje zanimljiv dio *Putopisa*, slične su strukture i ograničeni na klišeizirane izraze (Dankoff 2008c:249–50). Dinamiku koja je u tim dijelovima izostala na planu sadržaja, Evlija je nadomještao nizanjanjem stilskih i jezičnih ukrasa – u ovom slučaju posebno mislimo na rime – koje su tekstu trebale dodati šarm i učiniti ga zanimljivijim. Zbog toga se može zaključiti da su rime i pokazatelj strukture teksta, odnosno indikator Evlijine ideje o tome kako tekst treba izgledati.

No, u prijevodu rime predstavljaju popriličan problem, do te mjere da se postavlja pitanje mogu li se i treba li ih uopće prevoditi kao rime. Neka od pitanja koja se pojavljuju prilikom prevođenja rima su sljedeći: 1.) Vrijednost Evlijinih rima važnija je na planu izraza nego na planu sadržaja, njihova je funkcija više ukrasna nego informativna. Ipak, budući da se zbog rima u prijevodu sadržaj dijelom mora promijeniti, pitanje je hoće li to narušiti izvještajnu, dokumentarističku i informativnu stranu teksta, odnosno do koje se mjere u tom slučaju može prenijeti i sadržaj koji nudi izvornik. 2.) Rime su u prozni tekst ponekad uvedene nespretno, uz narušavanje reda riječi i redundanciju ili ispuštanje rečeničnih elemenata pa se postavlja pitanje treba li se i ta nespretnost odraziti u prijevodu. 3.) Koliko god da su rime nevješte, u njihov prijevod trebao bi neizostavno biti uključen i pjesnik, čime bi prijevod dobio i samostalnu umjetničku vrijednost. 4.) Vezano uz prijevod na hrvatski, javlja se više specifičnih problema, od kojih se može izdvojiti sljedeći: hrvatska (odnosno južnoslavenska) narodna epska poezija nerijetko je opisivala događaje iz vremena Osmanškog Carstva, sa znatnim udjelom leksika turskog porijekla u jeziku. Kako i *Putopis* govori o osmanskom razdoblju na hrvatskim prostorima, a u prijevodu se svakako moraju koristiti turcizmi, kad se još uvedu i rime postoji opasnost da i Evlijin stil postane sličan stilu domaćih narodnih pjesnika, što se nikako ne bi smjelo dogoditi jer Evlijin tekst to ni po čemu ne sugerira.

Kako bi se ova pitanja sagledala u konkretnim primjerima, prikazat ćemo primjere iz sve tri spomenute skupine: naslovi poglavlja i odlomaka, sintagme i rimovani nizovi rečenica. Pri tome će radi usporedbe prijevodi Evlijinih rima biti predstavljeni i u nerimovanom i u rimovanom prijevodu na hrvatski.²⁷

²⁷ Na pomoći oko nalaženja rimovanih rješenja zahvaljujem pjesniku Svenu Adamu Ewinom.

4.1. Naslovi poglavlja i odlomaka

U analiziranom dijelu nalazi se ukupno 166 naslova (uključujući i naslove poglavlja i naslove odlomaka). Od toga su 103 nerimovani (npr. *Derbeyân-ı eškâl-i zemîn-i kal'a-i Kilis* ('Opis područja utvrde Klis') V138a), 31 je rimovan (npr. *Evsâf-ı sîr-ı metîn, ya'nî kal'a-i Nadin* ('Opis tvrdih zidina, odnosno utvrde Nadin') V139b) i 32 su nedovršena (npr. *Evsâf-ı (---)*,²⁸ *ya'nî dâr-ı mücâhidân kal'a-i Yakova*, ('Opis (---), odnosno zemlje ratnika, utvrde Đakovo') V159b). Svi rimovani naslovi osim jednoga imaju istu strukturu: počinju riječju *evsâf* ('opis'), podijeljeni su na dva dijela riječju *ya'nî* ('odnosno, to jest'), završavaju imenom grada odnosno mjesta čiji opis najavljuju, a rima je uvijek motivirana završnim toponimom.²⁹ I svi nedovršeni naslovi imaju istu strukturu, ali im nedostaje onaj dio koji bi se trebao rimovati sa završnim toponimom: neispisanu prazninu u tim naslovima nesumnjivo je trebala ispuniti rima koje se Evlija u trenutku pisanja nije mogao sjetiti.

Naslov	nerimovani prijevod	rimovani prijevod
Evsâf-ı dâr-ı Mesîh-millet, ya'nî kal'a-i üstüvâr İspilet (V138b)	Opis kuće kršćanskog naroda, (odnosno) stamenoga grada Splita	Opis doma roda kršćanskoga, grada Splita čvrstoga
Evsâf-ı dâr-ı mûnis-i enîs, ya'nî kal'a-i ser-âmed-i Kilis (V137b)	Opis drage prijateljske kuće, (odnosno) istaknute/uzdignute/visoke utvrde/grada Klis	Opis kuće koju imam rada, visokoga, lijepog Klisa-grada

Tablica 1: Primjeri rimovanih naslova s prijevodima

4.2. Sintagme

U tvorbi rimovanih sintagmi, neke su riječi Evliji čini se bile osobito poetične; primjerice imenica *küffâr* ('nevjernici') u analiziranom tekstu javlja se točno 100 puta, a od toga 15 puta tvori rimovane konstrukcije s mahom negativnim i zloslutnim epitetima.³⁰ Primjeri jednostavne (dvočla-

²⁸ »(---)« je oznaka za prazninu u tekstu.

²⁹ Među nerimovanim naslovima, devet ih počinje riječju *evsâf*, ali nemaju navedenu strukturu. Rimovani naslovi koji počinju riječju *evsâf* mogu se smatrati naslovima poglavlja, za razliku od jednostavnijih koji su naslovi odlomaka (Lamers 1988:66).

³⁰ Oblik *küffâr* je arapski plural imenice *kâfir*. Oblik *kâfir* pak u tekstu se javlja 159 puta (od toga 106 puta u jednini i 53 puta u turskom pluralnom obliku (*kâfirler*)), ali ni

ne) izafetske veze s navedenom imenicom su sljedeći: *küffâr-ı dûzah-karâr* ('nevjernici koji će u džehenem') (5x³¹), *küffâr-ı murdâr* ('prljavi nevjernici') (2x), *küffâr-ı bed-girdâr* ('nevjernici koji čine zlo') (1x), *küffâr-ı hâksâr* ('uništeni nevjernici') (1x), *küffâr-ı füccâr* ('grešni nevjernici') (1x), *küffâr-ı bed-tebâr* ('nevjernici zloga roda') (1x), a primjeri proširene izafetske veze, odnosno ulančavanje prethodnih, su: *küffâr-ı hâksâr-ı bed-tebâr* ('uništeni nevjernici zloga roda') (1x), *küffâr-ı âkîbet-i bed-kâr* ('nevjernici koji će loše završiti') (1x), *küffâr-ı dûzah-karâr-ı bed-tebâr* ('nevjernici zloga roda koji će u džehenem') (1x).³²

<i>sintagma</i>	<i>nerimovani prijevod</i>	<i>rimovani prijevod</i>
kral-ı dâll-ı bed-fi'âll (V147a)	pogani kralj, grešni zlotvor	kralj pogani – zlotvor znani
küffâr-ı dûzah-karâr (V144b)	nevjernici koji će u džehenem	nevjernici što na kraju džehenemu pripadaju
hisâr-ı üstüvâr (V138b)	čvrsta/jaka/tvrda utvrda/tvrđava	tvrda utvrda

Tablica 2: Primjeri rimovanih sintagma s prijevodima

Nerijetko pored rime takve sintagme uključuju i nizanje arapskih riječi istoga korijena, aliteraciju, paronomaziju i druge stilske figure, što je veoma teško postići u prijevodu.

4.3. Rimovani nizovi rečenica

Kako je Hanneke Lamers već zabilježila, u nekim dijelovima teksta »Evlija se iznenada upuštao u entuzijastične provale rime (kojima može nedostajati elegancije zbog običnosti teme o kojoj govori, ali ne i stanovitoga šarma)« (Lamers 1988:66). U analiziranom tekstu u dva slučaja većih rimovanih cjelina takvo zalijetanje u rime motivirano je toponimima, imenima gradova Knin i Drniš. Navest ćemo ovdje rimovanu cjelinu vezanu uz Knin, prvo na osmanskome (riječi koje tvore rime istaknute su kurzivom):

»Hattâ sene (---) târîhinde Fazlî Paşa Bosna eyâletine mutasarrîf iken Köprez nâm sahrâda muhâfaza edüp dururken bu *Kinin* kal'asın Hirvat ve *İslavin* ve Dodoşka *memleketlerinin* ceneralleri ve kralları olan *la'în* ve baş kapudanları olan Hoysek nâm *bî-dîn* ve Venedik ceneraliyle piyâde

u jednom slučaju ne tvori rimu.

³¹ Broj pojavljivanja u analiziranom tekstu.

³² Pored toga, ista imenica u više slučajeva potiče i rimu na sintaktičkoj razini, primjerice: »Hattâ sene 1002 târîhinde küffâr-ı bed-tebâr ve niçe bin cünûd-ı cünüb-ı bî-i'tibâr (...)« V156a.

ve süvârîden yigirmi *bin* aded *müşrikîn* ve bizim re'â[yâ] vü berâyâmız iken Fireng'e tâbi' olup Uskok olan *fâcirîn* ve niçe bin milel-i *müşrikîn*-i *bed-âyîn*lerden cümle doksan *bin* aded *kâfir-i dâllin* bir yere cem' olup kal'a-i *Kinin'*i muhâsara edüp yedi yerden yetmiş yedi aded *balyemez* ve adûya amân *vermez* top-ı kûplar ile kal'a-i *Kinin'*i döğmeğe başladıklarında, ol gün Fazlî Paşa'ya bu haber-i mühiş erişdikde ol gün ol gece Fazlî Paşa başına yigirmi bin asker-i İslâm cem' edüp Hilevne sahrâsında meks eder. Anda yigirmi bin asker dahi cem' olup hemân ›Tevekkülen-alallâh‹ deyüp kırk bin güzîde salt asker-i *kerrâr* ile bilâ-tevakkuf *ılğar* edüp nusu'l-leylde kal'a-i *Kinin* kurbunda bir *virbelistân*, ya'nî söğüdlük içre *pinhân* olup yatırlar.« (V 139a).

Prijevodna varijanta bez rima ovoga teksta je:

»Godine (---) dok je Fazli-paša bio upravitelj bosanskog ejaleta i na polju zvanom Kupres boravio na čuvanju granice, general i prokleti kralj hrvatskih i slavinskih i dodoških zemalja, i njihov glavni kapetan, nevjernik imenom Hojsek, potom mletački general skupa s dvadeset tisuća pogana, pješadije i konjanika te varalice zvani Uskoci koji su, premda su potpadali pod našu raju i beraju, pristali uz Franke, i uz njih mnogo tisuća iz redova nevjerničkih pogana – sveukupno devedeset tisuća zabludjelih nevjernika – okupili su se na jednom mjestu te su opkolili tvrđavu Knin i sa sedam je strana stali zasipati sa sedamdeset i sedam baljemez topova i drugim razornim topovima koji nemaju milosti prema neprijatelju. Kad je do Fazli-paše stigla ta strašna vijest, istoga je dana i noći okupio dvadeset tisuća pravovjernih vojnika i utaborio se na Livanjskom polju. Tu im se pridružilo još dvadeset tisuća vojnika i tako je uz riječi ›Uzdam se u Allaha!³³ četrdeset tisuća probranih, pravih vojnika koji ne znaju za odustajanje galopirajući bez stajanja o ponoći stiglo u jedan *virbelistan* odnosno vrbik u blizini tvrđave Knin i ondje se pritajilo i zanoćilo.«

Rimovana varijanta istoga prijevoda bila bi:

»Godine (---) dok je Fazli-paša bio upravitelj bosanskog ejaleta i na polju zvanom Kupres boravio na čuvanju granice, tu su utvrdu *Knin* general i hrvatskih i slavinskih i dodoških zemalja prokleti kralj i *sin*, i njihov glavni kapetan–*poganin*, potom Hojsek zvani nevjerni *dušmanin* te general *Mlečanin* skupa s dvadeset tisuća pogana, pješadije i konjanika, kao i varalice zvani Uskoci koji se premda pod našu raju i beraju *pripadaju* uz Franke *priklanjaju*, i uz njih mnogo tisuća nevjerničkih pogana – sveukupno devedeset tisuća zabludjelih nevjernika – okupiše se na jednom mjestu te opkoliše tvrđavu Knin i sa sedam je strana stadoše zasipati sa sedamdeset

³³ Na prijevodnoj sugestiji zahvaljujem dr. sc. Tatjani Paić-Vukić.

i sedam baljemez topova i drugim razornim topovima koji nemaju milosti prema neprijatelju, i tako udariše sve njihove sile *rđave* protiv kninske *tvrđave*. Kad je do Fazli-paše stigla ta strašna *vijest*, on stisnu *pest* te istoga dana i noći okupi dvadeset tisuća pravovjernih vojnika i utabori se sred Livanjskog *polja* gdje im se pridruži još dvadeset tisuća vojnika. »Nek' se vrši Allahova *volja!*« tad *reče* i *poteče* s četrdeset tisuća probranih, pravih vojnika koji ne znaju za odustajanje. Galopirajući bez stajanja o ponoći stigoše u jedan *virbelistan* drugom riječju *vrbi* *zvan* u blizini tvrđave Knin te se ondje pritajše i zanočiše.«

Redundantni objekt (»bu Kinin kal'asin«, što bi u prijevodu glasilo: »tu utvrdu Knin«) u nerimovanoj varijanti mogao je biti ispušten, a u rimovanoj varijanti morao je biti vraćen jer prvi spomen imena *Knin* motivira rime. Umjesto »te su *opkolili tvrđavu Knin*« u rimovanoj varijanti uveden je širi prijevod s rimom: »i tako udariše sve njihove sile *rđave protiv kninske tvrđave*«. K tome je zbog rime dodan i stih: »on stisnu *pest*«, čega nema u izvorniku. Uzvik »Uzdam se u Allaha!« u rimovanom je dijelu prepjevan kao: »Nek' se vrši Allahova *volja!*«.

Premda smatramo da je navedeni rimovani prijevod na prihvatljiv način prenio obilježja izvornika, svakako mu se mogu dati i zamjerke, prije svega ta da uvođenje rima uz nastojanje da prijevod što vjernije prati original otežava i sputava tekst, oduzimajući mu izvornu prirodnost i lakoću. Ni u jednom od dosadašnjih prijevoda rimovani dijelovi *Putopisa* nisu prevedeni rimama: u Šabanovićevom prijevodu nema rima, ali nije ih bilo ni u njegovom izvorniku,³⁴ a u novijim prijevodima na engleski i njemački manjih dijelova *Putopisa* nastalih na temelju autografa rime također nisu prevedene.³⁵ To se vjerojatno dijelom može objasniti i činjenicom da se *Putopis* promatra prvenstveno kao povijesni izvor (i prevoditelji su nerijetko povjesničari) pa je prije svega važan njegov sadržaj.

U traduktološkoj literaturi vrlo sličan problem opisao je Umberto Eco u knjizi *Otprilike isto. Iskustva prevođenja*.³⁶ Dok je prevodio novelu *Sylvie* Gérarda de Nerval, Eco je ustanovio da su u nekim dijelovima prisutni stihovi koji su bili tako vješto uvedeni u tekst da su se mogli primijetiti tek kad se tekst čita naglas. Poznato je da su u proznom tekstu rima ili metar neželjene pojave, kaže Eco, no, kod Nerval stihovi su se javljali samo u nekim dijelovima teksta, a njihov se učinak ostvarivao na gotovo subliman

³⁴ Šabanović je znao da je izdanje s kojega je on prevodio zbog izmjena kojima je podvrgnuto tijekom pripreme za objavu »pogotovo (...) nepodesno za ispitivanje Evlijina jezika i stila« (Šabanović 1967a:52).

³⁵ V. npr. Bulut 1997, Dankoff–Kim 2010, Karateke 2013 i dr.

³⁶ Zagreb: Algoritam, 2006.

način. Prema Eco, prevoditeljeva je dužnost da kod vlastitog čitatelja postigne isti učinak, pa i po cijenu odstupanja od doslovnog prijevoda. Tako je i on postupio: "spasio" je Nervalove stihove, premda ne uvijek na istoj poziciji kao u izvorniku, i na taj način ispunio svoju prevodilačku dužnost (Eco 2006:66–71).

Evlijine rime uglavnom nisu "sublimne": one su relativno lako uočljive, pogotovo ako se tekst čita naglas. Kao i inače pri prevođenju poezije, i ovdje postoje tri moguća prijevodna rješenja: da se rima ne prevodi, da se prevodi donekle slično originalu odnosno da se nađu surogatna prevodilačka rješenja, ili da se nastoji što vjernije pratiti original (Škiljan 1982./2009:51–55). Umberto Eco je u navedenoj knjizi opisao i nedoumice koje je imao dok je prevodio roman *Grof Monte Cristo* Alexandrea Dumasa. Taj je roman izvorno pisan kao roman u nastavcima uz nastojanje da traje što duže, zbog čega je prepun redundancija, i na sadržajnoj i na jezičnoj razini. Eco zaključuje kako bi, pored uobičajenog prijevoda koji u potpunosti prati ritam izvornika, rado napravio i dodatnu prijevodnu varijantu, bližu suvremenom čitatelju (Eco 2006:114–119). I u Evlijinom slučaju čini se da bi za prevoditelja sretno rješenje bila mogućnost sastavljanja više varijanti prijevoda. No, »the risky business of translation«³⁷ uglavnom ne poznaje takve mogućnosti. Stoga se takva poredbena variranja moraju provesti tijekom procesa prevođenja: usporedba i analiza rimovanih i nerimovanih prijevodnih varijanata mogli bi doprinijeti nalaženju optimalnog prijevodnog rješenja.

³⁷ Andrews i dr. 2006:X.

Literatura

- Aksoy-Sheridan, R. Aslihan. 2011. Seyahatname'de Sözlü Kültür ve Anlatım Etkisi. *Millî Folklor*, 23/92, 41–52.
- Andrews, G. Walter; Najaat Black; Mehmet Kalpaklı. 2006. *Ottoman Lyric Poetry, An Anthology*. Washington: University of Washington Press.
- Barić, Eugenija i dr. 2003. *Hrvatska gramatika*. Zagreb: Školska knjiga.
- Boeschoten, Hendrik. 1988a. Evliya's Spelling and our Transliteration. Ur. Van Bruinessen, Martin; Hendrik Boeschoten. *Evliya Çelebi in Diyarbekir*. Leiden: Brill, 71–80.
- Boeschoten, Hendrik. 1988b. The Seyahatname as a Source for Linguistic Investigation. Ur. Van Bruinessen, Martin; Hendrik Boeschoten. *Evliya Çelebi in Diyarbekir*. Leiden: Brill, 81–103.
- Bulut, Christiane. 1997. *Evliya Çelebi's Reise von Bitlis nach Van. Ein Auszug aus dem Seyahatname*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Dankoff, Robert. 1991. Evliya's Lexicon and Use of Language. *An Evliya Çelebi Glossary: Unusual, Dialectal and Foreign Words in the Seyahat-name*. Cambridge Mass: Harvard University, 5–9.
- Dankoff, Robert. 2004. *An Ottoman Mentality: The World of Evliya Çelebi*. Leiden: Brill.
- Dankoff, Robert. 2008a. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi Okuma Sözlüğü*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Dankoff, Robert. 2008b. »Shall We Tear Down That Observatory«: Evliya Çelebi and Philology. *From Mahmud Kaşgari to Evliya Çelebi: Studies in Middle Turkic and Ottoman Literatures*. İstanbul: ISIS, 323–328.
- Dankoff, Robert. 2008c. The *Seyahatname* of Evliya Çelebi as a Literary Monument. *From Mahmud Kaşgari to Evliya Çelebi: Studies in Middle Turkic and Ottoman Literatures*. İstanbul: ISIS, 245–258.
- Dankoff, Robert. 2010. An Odyssey of Oddities: The Eccentricities of Evliya Çelebi. *Eurasian Studies (Études en l'honneur de Jean-Louis Bacqué-Grammont)*, VIII/1-2, 97–106.
- Dankoff, Robert; Sooyong Kim. 2010. *An Ottoman Traveller: Selections from the Book of Travels of Evliya Çelebi*. London: Eland.
- Dankoff, Robert; Semih Tezcan. 2012. An Evliya Çelebi Bibliography. Ur. Tezcan, Nuran; Semih Tezcan; Robert Dankoff. *Studies and Essays Commemorating the 400th Anniversary of his Birth*. İstanbul: Republic of Turkey – Ministry of Culture and Tourism Publications, 412–459.
- Duman, Musa. 1995. *Evliya Çelebi Seyahatnamesine Göre 17. Yüzyılda Ses Değişmeleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Eco, Umberto. 2006. *Otprilike isto. Iskustva prevodenja*. Zagreb: Algoritam.

- Evliya Çelebi. 1967. *Putopis. Odlomci o jugoslavenskim zemljama*. Prev. i ur. Hazim Šabanović. Sarajevo: Svjetlost.
- Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî. 2007. *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, V. Kitap, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 307 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu – Dizini*. Ur. Dağlı, Yücel; Seyit Ali Kahraman; İbrahim Sezgin. Istanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Evliya Çelebi. 2014. *Seyâhatnâme (V. ve VI. Cilt): indeksli tıpkıbasım*. Vol. 3. Ur. Kahraman, Seyit Ali. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Fleischman, Suzanne. 1990. Philology, Linguistics, and the Discourse of the Medieval Text. *Speculum*, 65/1, 19–37.
- Hagen, Gottfried. 2009. Evliya Çelebi. *Encyclopedia of the Ottoman Empire*. Ur. Agoston, Gabor; Bruce Masters. New York: Facts On File, Inc, 209–210.
- Kafadar, Cemal. 1989. Self and Others: The Diary of a Dervish in Seventeenth Century Istanbul and First-Person Narratives in Ottoman Literature. *Studia Islamica*, LXIX, 121–50.
- Kalpaklı, Mehmet. 2012. Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi ve Osmanlı Kültürünün Sözcüğü / İşitselliği, *Evliya Çelebi'nin Sözlü Kaynakları*, Ankara: UNESCO Türkiye Milli Komisyonu Yayınları, 85–91.
- Karateke, Hakan T. 2013. *Evliyâ Çelebi's Journey from Bursa to the Dardanelles and Edirne, From the Fifth Book of the Seyâhatnâme*. Leiden–Boston: Brill.
- Kreiser, Klaus. 2005. Evliya Çelebi. *Historians of the Ottoman Empire*. Ur. Kafadar, Cemal; Hakan Karateke; Cornell Fleischer.
- Lamers, Haneke. 1988. On Evliya's Style. Ur. Van Bruinessen, Martin; Hendrik Boeschoten. *Evliya Çelebi in Diyarbekir*. Leiden: Brill, 64–70.
- Moačanin, Nenad. 1999. *Turska Hrvatska*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Moačanin, Nenad; Kornelija Jurin Starčević. 2014. »Novi« Evliya Çelebi: autograf »Putopisa«. *Književna smotra*, XLVI/2014, 173 (3), 77–90.
- Mordtmann, J. H.; H. W. Duda. 1991. Evliyâ Çelebi. *The Encyclopaedia of Islam*, Vol. II. Ur. Lewis, Bernard; Charles Pellat; Joseph Schacht. Leiden: Brill, 717–720.
- Šabanović, Hazim. 1967a. Evliya Çelebi i njegov putopis. *Putopis. Odlomci o jugoslavenskim zemljama*. Sarajevo: Svjetlost, 7–55.
- Šabanović, Hazim. 1967b. Predgovor. *Putopis. Odlomci o jugoslavenskim zemljama*, Sarajevo: Svjetlost, 5–6.
- Škiljan, Dubravko. 1982./2009. Prevođenje antičkih stihova. *Opuscula philologica*. Zagreb: Latina et Graeca.
- Tezcan, Nuran. 2002. Bir Üslup Ustası Olarak Evliya Çelebi. Ur. Tezcan, Nuran; Kadir Atlansoy. *Evliya Çelebi ve Seyahatname*. Famagusta: Doğu Akdeniz Üniversitesi, 231–243.

- Tezcan, Nuran. 2008. Seventeenth – Century Ottoman Turkish Literature and the Seyahatnâme. *Eurasian Studies* 7, 1–7. https://www.academia.edu/12264109/Seventeenth-Century_Ottoman_Turkish_Literature_and_the_Seyahatn%C3%A2me (pristupljeno 22. 10. 2016.)
- Tezcan, Nuran. 2012a. History of research on the Seyahatname from 1814 to 2011. Ur. Tezcan, Nuran; Semih Tezcan; Robert Dankoff. *Studies and Essays Commemorating the 400th Anniversary of his Birth*. Istanbul: Republic of Turkey – Ministry of Culture and Tourism Publications, 56–80.
- Tezcan, Nuran. 2012b. Structure and Contents of the Seyahatname: Important Manuscripts and Editions. Ur. Tezcan, Nuran; Semih Tezcan; Robert Dankoff. *Studies and Essays Commemorating the 400th Anniversary of his Birth*. Istanbul: Republic of Turkey – Ministry of Culture and Tourism Publications, 81–95.
- Tezcan, Nuran. 2012c. The Literary Value of the Seyahatnâme and its Place in Ottoman Turkish Literature. Ur. Tezcan, Nuran; Semih Tezcan; Robert Dankoff. *Studies and Essays Commemorating the 400th Anniversary of his Birth*. Istanbul: Republic of Turkey – Ministry of Culture and Tourism Publications, 369–380. <https://ottomanhistorians.uchicago.edu/en/historian/evliya-celebi> (pristupljeno 25. 3. 2017.)

The starting point for the Croatian translation of Evliya Çelebi's *Seyahatname*

Abstract

Evliya Çelebi (1611–1685?), Ottoman traveller and travel writer, spent most of his life travelling, and at the end of his life, he collected all his travels into the comprehensive ten-volume *Book of Travels* (*Seyahatname*). Parts of the *Seyahatname* which refer to the former Yugoslav area, thus including Croatia, were translated by Bosnian Orientalist Hazim Šabanović. His translation was published in Sarajevo in 1954 (part I) and 1957 (part II) titled: *Putopis. Odlomci o jugoslavenskim zemljama*. This translation was created based on the printed edition of the *Seyahatname* published in Istanbul, in the period from 1896 and 1938, but the printed edition had not been created based on the autograph. The autograph manuscript of the *Seyahatname* was identified in Istanbul at the end of the previous century and published subsequently at the beginning of 2000s. There are significant differences between the text of the autograph and previously published versions of the *Seyahatname*. The *Seyahatname* is a vital source of all historical aspects of the Ottoman Empire in the 17th century, thus representing the most important narrative source for Croatian history of the Ottoman period. In Croatia, the plans for the translation of those parts of the

autograph manuscript of the *Seyahatname* referring to the area of contemporary Croatia were made.

Due to the extreme complexity of Evliya's text, numerous issues and dilemmas arose during the preparation of the translation. In order to present the starting points for the translation of the *Seyahatname*, this paper shall:

- 1.) describe the course of discovering and researching the autograph manuscript of the *Seyahatname*,
- 2.) briefly present the language and style of the *Seyahatname* based on the current research
- 3.) analyse the possibilities of translating parts of the text written as rhymed prose, which is one of the characteristics of Evliya's style.

Ključne riječi: Evlija Čelebi, *Putopis*, prijevod

Keywords: Evliya Çelebi, *Seyahatname*, translation

